

NILS ERIK VILLSTRAND

Monolog eller dialog?

Den tidigmoderna svenska staten i möte med sina undersåtar

Det skulle inte förvåna om någon forskningstrendsnyffande historiker gjorde gällande att skrälet för redan ett antal ”vändningar” sedan lagt relationen mellan tidigmodern centralmakt och lokalsamhälle bakom sig som genomtröskad, som någonting som vi i allt väsentligt vet vad vi behöver känna till om. I det följande vill jag med hjälp av i huvudsak nyutkommen forskning (publikationer som utkommit under 2000-talet) visa att studiet av umgänget mellan undersåtar och överhet i det tidigmoderna svenska riket är omfattande samtidigt som det funnits och alltså finns en spänning mellan forskare som betonar samförståndet och den fredliga interaktionen och dem som fäster stor vikt vid konflikt och maktasymmetri. Jag för in forskningen kring överhet och undersåtar under paraplybegreppet politisk kultur som jag tidigare diskuterat, ett resonemang som jag nu något vill vidareutveckla. Därtill kommer jag att argumentera för det fruktbara i att applicera ett alternativt sätt att relatera forskarna till varandra i stället för att hänföra dem till en av två kategorier eller skolor och placera dem i antingen fällan militärstatsteoretiker eller interaktionister. Avslutningsvis diskuterar jag hur arvet efter den tidigmoderna förhandlingsstaten har förvaltats i de två nya Sverige som blev till 1809.

Inspiration till detta har jag fått av min läsning av ett par färska doktorsavhandlingar om finländskt och svenskt 1700-tal, en från Tammerfors universitet och en från Umeå universitet. Jag har haft anledning att fördjupa mig i dem som medlem av betygsnämnden respektive fakultetsopponent. Avhandlingarna visar tydligt hur relationen mellan styrande och styrda både lever och har hälsan som angeläget forskningsfält. Ella Viitaniemi behandlar i sin doktorsavhandling

lokal politisk kultur i omvandling.¹ Hon tar fasta på såväl interaktionen mellan lokalsamhälle och centralmakt som mellan olika grupper inom lokalsamhället Kumo i Satakunta, Finland. Den konkreta process hon följer upp är byggandet av en ny stenkyrka: beslutet att uppföra kyrkan, valet av material och plats, valet av byggmästare och själva uppförandet åren 1780 till 1786. Gustav III bestämde 1776 att de byggnader som uppfördes med offentliga medel i riket i fortsättningen skulle uppföras i tegel eller sten och inte i trä. Avsikten var att spara skog och att befrämja uppförandet av såväl vackra som durabla byggnader. Endast i undantagsfall fick trä användas, något som ändå i praktiken i riksdelen Finland kom att innebära att de flesta kyrkorna fortsättningsvis byggdes i trä. Stenkyrkan i Kumo uppfördes således undantagsvis i enlighet med regelverket.

Den problematisering som Viitaniemi gör rör sig på tre nivåer: relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle, sockensamhällets inre dynamik och olika individers möjligheter till aktörskap på olika politiska arenor. Hon visar hur man från centralmaktens sida utan lyhördhet för lokala synpunkter drev igenom ett beslut om byggandet av en kyrka av sten och inte av trä, som församlingen föredrog. Framför allt en grupp rusthållare ledda av en man ur deras led ifrågasatte prästens position i lokalsamfundet och ställde krav på att få sin röst hörd i beslutsfattandet om den nya kyrkan. Viitaniemi uppmärksammar den tilltagande sociala polariseringen inom bondesamhället och lägger ned stor möda på att klarlägga hur stor börda det betydde för de enskilda bondehushållen att delta i bygget med dagsverken, material och pengar. Kyrkan skulle aldrig ha byggts i sten om de lokala opinionerna hade fått avgöra frågan, och en del i socknen höll därtill före att den byggdes på fel sida om älven och under ledning av en byggmästare som aldrig skulle ha anställts. Överheten på såväl riks- som lokalplanet drog det längre strået men samtidigt lyckades de bönder som satte sig på bakhasorna med ingenting mindre än att i en demokratibejakande riktning omforma den politiska kulturen mot större insyn, ett bredare deltagande och en större skriftbundenhet i beslutsfattandet.

1. Ella Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen. Paikallisyhteisön poliittinen kulttuuri ja Kokemäen kivikirkon rakennusprosessi 1730–1786* (Tampere 2016).

* * *

I avhandlingen *The Voice of the People?* som jag opponerade på i Umeå i september 2016 utgår Martin Almbjär från att det var den tidigmoderna statsbyggnadsprocessen som skapade ett ökat och ömsesidigt upplevt behov av interaktion mellan undersåtar och överhet.² Han intresserar sig för just den här interaktionen och avgränsar sitt forskningsintresse till att omfatta de formella kanalerna, för Sveriges vidkommande tre viktiga sådana: riksdagen, häradstingen och supplikerna, av vilka de som lämnades in till riksdagen var en av tre varianter.³

I och med riksdagsordningen 1723 skapades en ny kanal för supplikanter i det svenska riket. Det blev möjligt för undersåtar som hade något att anföra mot en kronans ämbetsman eller ville få ett ärende prövat som inte kunde avgöras i någon annan instans att vända sig till riksdagen. Som mottagande instans inom riksdagen skapades urskillningsdeputationen med uppgift att agera grindvakt: att avgöra vilka suppliker som skulle tas upp till behandling av riksdagen.

I sin analys av forskningsläget kan Almbjär visa på en omständighet med en förmåga att överraska också den initierade, nämligen att supplikerna är underproblematiserade som kommunikationskanal mellan överhet och undersåtar i Sverige (och Finland). Det systematiska studiet av supplikerna som politisk kommunikation inom det svenska riket är begränsat. Mest uppmärksamhet har suppliker inlämnade till landshövdingarna fått, medan kunskapen om suppliker inlämnade till den centrala politiska beslutsnivån är nästintill obefintlig. Inte heller i de flesta andra länder, med Danmark-Norge som positivt undantag,⁴ har supplikerna uppmärksammats ”efter förtjänst” av historikerna.

2. Martin Almbjär, *The Voice of the People? Supplications Submitted to the Swedish Diet in the Age of Liberty, 1719–1772* (Umeå 2016). För en initierad syntes av den europeiska statsbildningsprocessen där nordisk forskning beaktats generöst men inte överdrivet se Harald Gustafsson, *Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen* (Göteborg & Stockholm 2010). Det är, med författarens egna ord (s. 231), fråga om ”en relativt hanterlig liten bok om staten”.
3. Om supplikerna i kommunikationen mellan bönder inom den svenska stormakten vilka inte var representerade vid riksdagarna och deras överhet se Kimmo Katajala (ed.), *Northern Revolts. Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries* (Helsinki 2004) och Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet* (Helsingfors 2014).
4. Steinar Supphellen, ’Supplikken som institusjon i norsk historie. Framvokster og bruk særleg først på 1700-tallet’, *Historisk Tidsskrift* 57 (1978), s. 152–186; Michael Bregnsbo,

I sin egen undersökning granskar Almbjär supplikerna inlämnade till riksdagen som *kanal* i interaktionen mellan överhet och undersåtar. Han ställer frågor kring vem som använde sig av den nya kanalen, till vad, hur ofta, för vems räkning och med vilken framgång. Det sistnämnda granskas utgående från urskillningsdeputationens roll som grindvakt. Vilken var graden av acceptans, hur många av ansökningarna var det som antogs för behandling i riksdagen?

Ståndspersonerna var starkt överrepresenterade bland supplikanterna. En direkt tillgång till kommunikation med sin överhet erbjöd kanalen endast för en minoritet av dem som hörde till de breda samhällsskikten. Men om inte direkt så indirekt – via borgar- och bonderiksdagsmän som genom att vända sig till urskillningsdeputationen för att få besvär(selement) transformerade till suppliker kunde de få sin röst hörd (besvären var riksdagsmännens traditionella motionsrätt). Särskilt obesuttna som inte hörde till något av stånden var i praktiken utestängda från den här kanalen.

Almbjär uppmärksammar också supplikerna till riksdagen som *institution*. Med det här perspektivet på supplikerna aktualiseras frågor som på vilket sätt redan existerande kanaler nedifrån och upp och omvänt i det politiska systemet påverkade hur den nya kanalen utformades. Den frihetstida riksdagen som nytt maktcentrum tog som organisation form i en längre process – vilken genomslagskraft hade detta på hur supplikinstitutionen inom den utvecklades? Hur väl överensstämde praxis med det formella regelverk som byggdes upp? Varför skapades och kvarstod den nya institutionen, särskilt med beaktande av att det fanns rimliga alternativa lösningar att ta till?

Från samhällsvetenskaperna tar Almbjär in institutionell teori i avhandlingen för att testa i hur hög grad ”the logic of appropriateness”⁵ kan användas för att förklara varför hanterandet av riksdagssuppliker som institution inbäddad i riksdagsorganisationen utvecklades som det gjorde. Det är en rimlighetens logik och inte en konsekvenslogik som gäller i den här teoribildningen. Teorin kombinerar Almbjär med

Folk skriver til kongen. Supplikkerne og deres funktion i den dansk-norske enevælde i 1700-tallet (København 1997).

5. Se James G. March & Johan P. Olsen, 'The logic of appropriateness', Robert E. Goodin (ed.), *The Oxford Handbook of Political Science*, <http://www.oxfordhandbooks.com/view/10.1093/oxfordhb/9780199604456.001.0001/oxfordhb-9780199604456-e-024> (hämtad 11.8.2017).

den svenske statsvetaren Andreas Duits analytiska kategorier ”reproduktiva regler” och ”reproduktiva praktiker” inom ramen för studiet av ”institutionella reproduktiva mekanismer”. I Duits tänkande är det de reproduktiva reglerna som formar de reproduktiva praktikerna och från de sistnämnda kan man sluta sig till reglerna.⁶

Med tiden växte ett komplicerat regelverk fram och det faktum att vissa regler måste upprepas i nya förordningar visar att reglerandet av kanalen var långtifrån enkelt. Det var ändå först så sent som 1769 som dess existens ifrågasattes, dock utan framgång. Den blev kvar. Bakom regleringarna kan ett antal motiv som delvis hamnade i konflikt med varandra blottläggas. Undersåtens rättighet att bevaka sin rätt var inte okomplicerat förenlig med effektiviteten i riksdagsarbetet, och riksdagens intresse av att med hjälp av den nya supplikinstitutionen effektivisera sin granskning av statlig verksamhet, som i praktiken innebar funktionen som en ny översta rätt, tenderade att inkräkta på Kungl. Maj:ts suveränitet. Det regelverk som tog form i syfte att stävja missbruk speglar hur man försökte balansera dessa intressen mot varandra.

Den som lämnade in en supplik till riksdagen hade goda chanser att få den antagen. Formella regler och praxis kring supplikerna avvek från varandra. En betydande del av supplikerna borde aldrig ha tagits upp till behandling utgående från en strikt tolkning av regelverket, som således både supplikanter och urskillningsdeputationen ofta valde att bortse ifrån. De formella spelreglerna fick med tiden större tyngd, men situationen efter ett halvsekel av regleringar var ändå den att en tredjedel av de antagna supplikerna var sådana att en principfast urskillningsdeputation borde ha avvisat dem. Det var framför allt i fråga om suppliker inlämnade av riksdagsmän som man valde att tumma på regelverket.

Diskrepansen mellan praxis och regelverk visar att det särskilt initialt fanns bakomliggande oskrivna ”reproduktiva regler”. Det tog tid att övergå från en rimlighetslogik som dikterade en stor öppenhet till en annan som bättre överensstämde med de formella regler som införts för att begränsa inflödet av suppliker.

6. Andreas Duit, 'Path dependency and institutional change. The case of industrial emission control in Sweden', *Public Administration* 85 (2007), s. 1097–1118.

* * *

Intressant nog ingår i den institutionella teorin, så som Almbjär presenterar den, mycket som stämmer överens med teoretiserandet kring politisk kultur. Viitaniemi har för sin del hittat sina främsta teoretiska inspirationskällor dels i den (historie)vetenskapliga forskningen kring politisk kultur, dels i dubbelbegreppet ”public” respektive ”hidden transcript”, som den amerikanska socialantropologen James C. Scott utvecklat inom ramen för studiet av folkligt vardagsmotstånd.

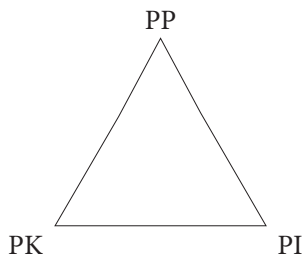
Men vad ska vi då förstå med politisk kultur, ett begrepp som den svenske historikern Martin Linde med visst berättigande kallar ”nebulöst”?⁷ Som så många andra centrala begrepp i historieforskningen är också ”politisk kultur” ett inlån från samhällsvetenskaperna. Det uppstod inom sociologin redan på 1960-talet i ett försök att koppla mikro- och makronivåerna till varandra. Gabriel Almonds och Sidney Verbas *Civic Culture* (1963) är klassikern inom forskningsfältet. Med politisk kultur avsåg de det mönster av attityder till politik som i ett visst politiskt system gav mening åt det politiska handlandet. Historikerna har tagit begreppet till sig och funnit det vara användbart i studiet av också andra samhällen än de moderna. Det framstår som särskilt intressant och angeläget att dryfta hur den politiska kulturen verkar i samhället och hur den förändras.

Med politisk kultur avses kort sagt informella regler, tysta överenskommelser, värderingar, normer och handlingsmönster som anger det politiskt möjliga.⁸ Det är fråga om de konventioner som är tongivande och som fungerar som ”normativa järnstaket”⁹ för hur politik görs i

-
7. Martin Linde, *I fädrens spår. Bönder och överhet i Dalarna under 1700-talet* (Stockholm 2009), s. 83. Jfr Börje Harnesk som skriver om ”[e]n snårig flora av definitioner”, Börje Harnesk, ’Konsten att klaga, konsten att kräva’, Börje Harnesk (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå 2003), s. 45. Redan på 1950-talet var antalet definitioner över 160. Se Tommy Möller, *Svensk politisk historia 1809–1975* (Lund 2004), s. 10.
 8. Vi möter begreppet politisk kultur i rätt flitig användning bland historiker i Norden. Se Nils Erik Villstrand, ’Från morgonstjärna till memorial – politisk kultur i det svenska riket 1500–1800’, *Sphinx, yearbook 2004–2005*, s. 115–128 för ett antal exempel. För nyare exempel se Piia Einonen, *Poliittiset areenat ja toimintatavat. Tukholman porvaristo vallan käyttäjänä ja vallankäytön kohteena n. 1592–1644* (Helsinki 2014), s. 41 och Knut Dorum, *Frå undersått til medborger. Styreform og politisk kultur i Noreg 1660 til 1884* (Oslo 2016), s. 50–52.
 9. Möller, *Svensk politisk historia 1809–1975*, s. 10.

ett samhälle. Staketen finns där, men de är flyttbara. Annorlunda sagt står det informella regelverket under ständig omförhandling. Det är föränderligt, men när det förändras sker det långsamt och närmast omärkbart för de involverade. Ideologier och konstitutioner summerar upp och speglar en del av dessa förändringar som skapar ett tryck på en anpassande omformning av de politiska institutionerna.

För min egen del tycker jag mig ha börjat se klarare på fenomenet politisk kultur genom att se den som en del av en triangulär relation där spetsarna består av politisk *praktik* (maktutövning, resursomfördelning och beslutsfattande i konkreta frågor, politik som ett görande), politiska *institutioner* (det formaliserade/kodifierade regelverket) och politisk *kultur* (de informellt överenskomna spelreglerna).

De här tre storheterna står i interaktiva relationer till varandra. Den politiska kulturen omförhandlas och förändras i den politiska praktiken. Den formas på samma gång av det som den formar, nämligen politiskt beslutsfattande. Också politiska institutioner och politisk kultur existerar i ett interaktivt förhållande till varandra, på samma sätt som också praktik och regelverk gör det. I detta aldrig avslutade "triangeldrama" med förändrade maktförhållanden som drivkraft bestäms i ett samhälle *VAD* som är politik (fältet/kompetensen), *VAR* politik utspelar sig (arenorna), *VEM* som kan delta (aktörerna), *HUR* politik utövas (reglerna/processerna) och *VARFÖR* resultatet är giltigt (legitimiteten).¹⁰

Som ett konkretiserande exempel på ett dylikt triangulärt samspel fungerar konflikten kring den nya kyrkan i Kumo. Den visar nämligen

10. Resonemanget är ett försök till ett förtydligande av argumentationen i Villstrand, 'Från morgonstjärna till memorial', s. 115–128. Jfr Dørum, *Frå undersätt til medborger*, s. 51–52.

i mitt tycke ytterst pedagogiskt hur villkoren för det lokala beslutsfattandet omformades. Den knapphändiga lagstiftningen kring sockenstämman (prästeståndets privilegier) lämnade på 1700-talet det mesta öppet beträffande sockenstämmans kompetens, rätten att delta, hur besluten vann laga kraft och kunde överklagas. Genom politiskt beslutsfattande i konkreta frågor såsom uppförandet av en ny stenkyrka i Kumo omförhandlades villkoren för beslutsfattandet i den politiska kulturens tysta överenskommelser. Detta skapade i sin tur ett tryck på en kodifiering, något som lät vänta på sig men som i Sverige blev verklighet år 1817. Den nya lagstiftningen, som fungerade normerande för det fortsatta beslutsfattandet, förde för en tid den politiska kulturen och det formella regelverket i närmare överensstämmelse med varandra, varefter nytt beslutsfattande i andra konkreta frågor bör ha varit ägnat att återigen vidga klyftan mellan regelverk/institutioner och politisk kultur.

I en dylik bred men alltjämt rimlig definition av politisk kultur får centrala tidigmoderna fenomen som maktnätverk och vardagsmotstånd plats i likhet med upproret, som gärning men också som minne, rädsla och uttalat hot. Lika självklart inbegrips maktens symboler, ceremonier och fester. Ett så här pass inkluderande förhållningssätt är, kan det tyckas, att hemfalla till att tänja ut begreppet intill meningslöshet. Riktigt så illa är det ändå inte, som jag ser det. Som begrepp är politisk kultur en god representant för den grupp lika vittfamnande som amorfa begrepp som historikern måste ty sig till för att kunna uttala sig om väsentligheter. Vi kan inte överge dem bara för att de är lika svårfångade som en bit fuktig tvål på badrumsgolvet. Men den risk som finns och som måste beaktas är att de omvandlas till och fungerar som veritabla gummibegrepp, att de i kollektivt forskarbruk tänjs ut intill meningslöshet och därmed måste utmönstras som oanvändbara. Där är vi tack och lov inte ännu, men vi har all orsak att akta oss för att hamna i en sådan situation.

* * *

Både Viitaniemi och Almbjär kommenterar de två ”skolor” som finns kring utforskandet av relationen mellan centralmakt och lokalsamhälle i det tidigmoderna Sverige (med Finland) och framhåller hur de känner sig obekväma med att placera in andra forskare eller sig själva

i en av två kategorier.¹¹ Den här motviljan mot att återge historiografin eller synliggöra forskningsläget med hjälp av exkluderande kategorier och sortera historiker på samma sätt som man gör med potatis (stora för sig, små för sig, *tertium non datur* eftersom det bara finns två kärn på åkern) delar de i själva verket med andra forskare.¹² Maktstatsteoretiker eller interaktionist, måste man välja sida och vara renodlat det ena eller det andra i sitt tänkande kring överhet och undersåtar, eller finns det en teoretiskt acceptabel möjlighet att uppfatta motsättningen mellan skolbildningarna som skenbar?

Innan vi går vidare är det på sin plats att kort diskutera begreppen maktstat och interaktion. Det förra begreppet, som var centralt inom det nordiska maktstatsprojektet, har använts för att karaktärisera den tidigmoderna starkare staten som en i viss mån förverkligad ambition att etablera ett oomtvistligt makt- och auktoritetsmonopol. Två andra beteckningar för samma stat, nämligen skatte- och militärstaten kan uppfattas som inbegripna i maktstatsbegreppet.¹³ Det förra tar fasta på resursmobiliseringen och det senare på allokeringen av resurser. Maktstatsbegreppet har introducerats i nordisk historiografi av den danska historikern Leon Jespersen som betonar maktstaten som ambition mer än realitet och är öppen för tanken att se på begreppet som en idealtyp.¹⁴

Interaktion eller växelverkan, det faktum att två eller flera storheter kommunicerar med och också formar varandra, är självfallet ett så allmänt begrepp att det förekommer i de mest varierande sammanhang, inklusive olika vetenskaper. Att försöka kartlägga hur det används generellt är därför en meningslös aktivitet. Av större intresse

-
11. Viitaniemi, *Yksimielisyydestä yhteiseen sopimiseen*, s. 39–43; Almbjär, *The voice of the people?*, s. 2.
 12. Mats Hallenberg och Johan Holm vill upphäva motsättningen mellan ”två till synes oförenliga tolkningar” och sammansmälta dem till ”en övergripande förklaring” med hjälp av sin modell för statsbildning där de tar fasta på organisering, legitimering och interaktion som sammantvinnande centrala processer. Mats Hallenberg & Johan Holm, *Man ur huse. Hur krig, upplöpp och förhandlingar påverkade svensk statsbildning i tidigmodern tid* (Lund 2016), s. 13–16.
 13. För en begreppspresentation och -diskussion se Øystein Rian, ’Introduction: Government and society in early modern Scandinavia 1560–1721’, Jespersen, Leon (ed.), *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia* (Odense 2000), s. 27–28.
 14. Leon Jespersen, ’Magtstatens transformationer – et svar’, *Historisk Tidsskrift* 108 (2008), s. 482.

är hur begreppet används och lämpligen kan användas inom vår egen vetenskap. Uppsatser och recensioner i *Historisk Tidskrift* (Sverige) är tillgängliga på nätet från nummer 2 år 2002 till och med årgång 2016. En enkel sökning i den här textmassan med hjälp av ordet ”interaktion” ger vid handen att historiker använder det i olika sammanhang från den vardagliga interaktionen mellan människor och grupper till globalhistorikernas fokusering på interaktionen mellan kontinenter eller kulturer. Det kan också vara fråga om växelverkan mellan delar av ett imperium, samspelet mellan människa och miljö, våldet som interaktionsform eller exempelvis interaktionen mellan fångar och vaktpersonal. En relation som svenska historiker av *Historisk Tidskrift* att döma ofta karaktäriserar som interaktiv är den mellan styrande och styrda.

Klas Åmark har i sitt bidrag ”Teoriernas intåg i svensk historieforskning” i översikten *Historieskrivningen i Sverige* uppmärksammat forskningen om relationen mellan den tidigmoderna statsmakten och bondesamhället på 1700- och 1800-talet. De två synsätt som då utkristalliserade sig är alltså lika starkt närvarande i forskningen. Uppsala-historikern Sven A. Nilsson och kretsen av unga historiematerialistiskt tänkande forskare kring honom arbetade utgående från ett militärstatsperspektiv som visade hur den expanderande statsmakten och bondesamhällets intressen inte sammanföll. Militärstaten stod för kontroll och resursmobilisering på bondesamhällets bekostnad. I det andra perspektivet, som framför allt förknippas med Eva Österberg, stod den fredliga interaktionen på olika arenor mellan överhet och undersåtar i centrum. I och med 1600-talets starka statsmakt var bondeupproret överspelat som protestform men bönderna förfogade över andra kanaler som gav möjlighet till förhandling och kompromiss om statsmaktens krav på resurser. Åmark betonar hur Österberg skrev historia underifrån, ofta arbetade tvärvetenskapligt och jämförde svenska förhållanden med situationen i andra länder samt hur de teoretiska resonemang hon utvecklade hade formen av empiriska generaliseringar utgående från konkreta undersökningar.¹⁵ Sin syn på relationen mellan centralmakt och undersåtar utvecklade Eva Österberg i olika sammanhang, gärna

15. Klas Åmark, 'Teoriernas intåg i svensk historieforskning', Gunnar Artéus & Klas Åmark (red.), *Historieskrivningen i Sverige* (Lund 2012), s. 150–151. Om Sverige som militärstat se särskilt Jan Lindegren, 'The Swedish "Military State", 1560–1720', *Scandinavian Journal of History* 10 (1985), s. 305–336 och Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle* (Uppsala 1990).

i form av artiklar. År 1993 sammanfattade hon den på följande sätt och framhöll att hennes alternativ till militär- eller maktstatsperspektivet med ”den svarta bilden av stormaktstiden” inte nödvändigtvis drev in henne i ”idylliseringens ljumma bakvatten”:¹⁶

Poängen med begreppet interaktion är att det anger dialog mellan aktörer och grupper av aktörer. Det låter bönderna bli subjekt med kommunikativ förmåga gentemot kronan/överheten, utan att därmed underskatta den underliggande konflikten i samhället eller överskatta böndernas makt. Det är inte säkert att den folkliga protesten tog sig så dramatiska former. Den kunde i stället smyga sig fram i vardagligt motstånd som att maska i arbetet, vara försenad med skatten, utebli från mötena med centralmakten på tingen, göra sig dummare än man var för att undgå köpslagen med fogden. Man kunde dessutom visa brist på solidaritet genom att fly undan krigstjänsten.

Uppsalahistorikern Peter Ericsson ger i en uppsats i festskriften till professor Jan Lindegren 2013 uttryck för sin frustration över det ”ofruktbara i att formulera tolkningsramar i termer av en dikotomi mellan tvång och interaktion”. Han medger att hans uppsats ”åtminstone delvis har tillkommit som en reaktion på en tendens inom svensk historieskrivningen [sic!] om tidigmodern tid (och särskilt om stormaktstiden), nämligen att ställa ett ’interaktionsperspektiv mot ett ’maktperspektiv’”.¹⁷

Som jag ser det finns det ett alternativ till ett antingen eller- tänkande. I ett par sammanhang har jag föreslagit en annan historiografisk karaktäristik, nämligen att se de två perspektiven som idealtyper eller – och med Jens Lerboms begrepp¹⁸ – som teoretiska poler som historikerna i sin praktik förhåller sig till med variation dem emellan.

-
16. Eva Österberg, ’Vardagens sträva samförstånd. Bondepolitik i den svenska modellen från vasatid till frihetstid’, Gunnar Broberg, Ulla Wikander, & Klas Åmark (red.), *Tycka, tänka, tro. Svensk historia underifrån* (Stockholm 1993), s. 133. I avhandlingen *Gränsbygd under krig* studerar Österberg bönderna ur ett aktörsperspektiv och ser med inspiration i samhällsvetenskaplig forskning och begreppsbildning sin forskning om kronans lokala uppördssystem som en pusselbit ”i ett större sammanhang eller interaktionssystem”. Eva Österberg, *Gränsbygd under krig. Ekonomiska, demografiska och administrativa förhållanden i sydvästra Sverige under och efter nordiska sjuårskriget* (Lund 1971), s. 53, not 40.
 17. Peter Ericsson, ’Mordet på fogden Warenberg. Våldsam interaktion mellan stat och lokalsamhälle i Karl XII:s Sverige’, Peter Ericsson m.fl. (red.) *Allt på ett bräde. Stat, ekonomi och bondeoffer. En vänbok till Jan Lindegren* (Uppsala 2013), s. 258–260.
 18. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förnationella identiteter på Gotland 1500–1700* (Lund 2003), s. 227.

En historiker kan i sin argumentation stå nära den interaktionistiska polen medan en annan försvarar en position närmare maktstatspolen, det här reser inga murar utan är något som stimulerar till analytisk skärpa och skapar goda förutsättningar för en intellektuellt stimulerande dialog inom skräet.¹⁹

Positionerar sig ”interpolärt” gör i själva verket också Ericsson då han betonar som ”en tämligen självklar insikt” att den svenska militärstaten förhandlade med olika grupper av undersåtar.²⁰ En statsmakt med självbevarelsedrift har helt enkelt inget alternativ till detta, men enligt Ericsson är det centrala inte *att* man förhandlar utan på vilka villkor, utgående från vilka styrkeförhållanden, det sker – den svagare parten kan ha upplevt ett strukturellt tvång till förhandling. I den svenska stormakten var enligt Ericsson maktförhållandena så asymmetriska, staten så stark, att allmogens förhandlingsutrymme var marginellt. De kompromisser om hur begränsade resurser skulle fördelas som var resultatet av de förhandlingar som fördes ingicks på statsmaktens villkor. I sin argumentation intar Ericsson således en position nära ”maktstatspolen”.²¹

En forskares position mellan polerna avgör hur han eller hon ser på den ytterst lågfrekventa förekomsten av uppror i det svenska riket efter klubbekriget i Finland på 1590-talet. Så förklarar Martin Linde, som håller före att begreppet interaktion fått ”en oförtjänt popularitet” i nordisk historisk forskning, frånvaron med hänvisning till att det var ”tämligen utsiktslöst” för allmogen att gripa till vapen efter att statens våldsmonopol var etablerat. Janne Haikari ställer å sin sida frågan varför (i all världen) bönderna skulle ha rest sig mot sin överhet, så pass god var deras förhandlingsposition då den reella skattebördan

-
19. Nils Erik Villstrand, 'Stormaktstidens politiska kultur', Jakob Christensson (red.), *Stormaktstiden*, Signums svenska kulturhistoria (Lund 2005), s. 92–93; Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721* (Stockholm 2011), s. 282; se även t.ex. Dag Lindström, 'Om konsten att inte säga nej. Kungliga resolutioner på städers besvär under 1680-talet', Peter Ericsson m.fl. (red.) *Allt på ett bräde* särskilt s. 236–237; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809* (Helsinki 2014), s. 22 och litteraturen i not 15. Knut Dørum analyserar förhållandena mellan styrande och styrda i det tidigmoderna Norge utgående från interaktions- och maktstatsperspektiven och konkluderar att det är få historiker som sett på förhållandena uteslutande ur endast ett av perspektiven, Dørum, *Frå undersått til medborger*, s. 28–29.
20. Jfr Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget* (Uppsala 2000) och Linde, *I fädrens spår*.
21. Ericsson, 'Mordet på fogden Warenberg', s. 257–260.

bestämde att de strängt taget saknade anledning.²² Mellan dessa båda kan exempelvis Mats Berglund, som studerat upplopp och gatubräk i Stockholm från 1719 till 1848, placeras då han betonar att ”förhandling i handling” var en strategi som tillämpades av såväl folk som överhet i den svenska huvudstaden.²³

En interaktiv relation kan vara mer eller mindre symmetrisk, men någon form av ömsesidighet innehåller den alltid. Jan Glete betonade i sin forskning staten som en maffia med legitimitet, som en framgångsrik försäljare av beskydd.²⁴ Det förtjänar att diskuteras i vilken grad den stormaktstida statsmakten svarar mot nidsbilderna av en försäljare som lyckas få kunden att köpa varor han gott skulle klara sig utan; de hotbilder statsmakten målade upp var i varje fall starka och det pris i pengar, förnödenheter och människor, som betalades för beskyddet var högt.

Men är detta något som gör tidigmoderna bönder speciella, var de för naiva för att genomskåda statsmaktens manipulativa verksamhet? I viss mån förda bakom ljuset, men inte alls speciella, är det rimliga svaret. Utgående från de resultat som nåtts med hjälp av experiment, fältarbeten och enkäter inom olika vetenskaper är det nämligen – häpnadsväckande nog – läge att dricka gravöl över *homo economicus*, föreställningen om den rationellt handlande nyttomaximerande individen är nämligen svårförenlig med utfallet av studier av människans natur. Det har i stället visat sig att föreställningar om reciprocitet ingår i vår grundläggande mentala konstitution.²⁵ ”Något för något” förefaller vara

22. Linde, *I fädrens spår*, s. 10, 241; Janne Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä. Vallankäyttö ja virkamiesten toimintaympäristöt satakuntalaisissa maaseutuyhteisöissä 1600-luvun jälkipuoliskolla* (Helsinki 2009), s. 235.

23. Mats Berglund, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848* (Stockholm 2009), s. 413.

24. Jan Glete, *War and the State in Early Modern Europe. Spain, the Dutch Republic and Sweden as Fiscal-Military States, 1500–1660* (London & New York 2002); Jan Glete, *Naval Administration, 1521–1721. Resource Flows and Organisational Capabilities* (Leiden 2010).

25. Bo Rothstein, 'Corruption and social trust: why the fish rots from the head down', *Social Research* 80 (2013), s. 1021–1026; Jfr Antti Kujala och Mirkka Danielsbacka som betonar hur det i varje socialt skiktat samhälle som präglas av hierarkier finns en informell överenskommelse, ett samhällskontrakt som baserar sig på ömsesidighet. Antti Kujala & Mirkka Danielsbacka, *Hyvinvointivaltion loppu? Vallanpitäjät, kansa ja vastavuoroisuus* (Helsinki 2015). Ett färskt exempel på avsaknad av ett explicit uppmärksammande av reciprociteten är historikerna Mats Hallenbergs och Johan Holms *Man ur huse*. Författarna betonar den stora betydelsen av interaktion mellan överhet

den enkla formel vi tillämpar i allt socialt umgänge där vi uppträder som *homo reciprocans*. Och reciprocitet implicerar interaktion. Huruvida det är fråga om en ”självklar” insikt eller inte kan diskuteras, men den förefaller i alla fall att vara fundamental, nämligen att vi historiker mer än vi gjort i studiet av olika former av mänskligt umgänge har anledning att alltid ha upp ögonen för en reciprocitetsgenererande interaktion och alldeles särskilt uppmärksamma vilka villkor som gäller och vilka uttryck den tar sig i olika sammanhang. Vi har vissa belägg för att det fanns ett ömsesidighetstänkande också bland tidigmoderna svenska bönder, såvida de betalade sin skatt ansåg de sig vara berättigade till beskydd som motprestation.²⁶ En historiker med intresse för relationen mellan styrande och styrda kan med andra ord inte räkna med framgång i ett försök att resonera sig bort från behovet att tänka i termer av interaktion.

* * *

I det följande kommenterar jag kort några teman inom aktuell forskning gällande det tidigmoderna Sverige med relevans för problemkomplexet överhet och undersåtar. De teman jag lyfter fram är inte avsedda att ge en heltäckande bild av den omfattande forskning som har gjorts, än mindre har jag ambitionen att synliggöra all relevant forskning inom de teman jag valt att ge synlighet, till det är utrymmet för begränsat.

I jämförelse med förhållandena i grannstaten Danmark-Norge karaktäriseras svensk statsförfattning och innehavet av den högsta politiska makten av tvära kast: från en blandad monarki med stort svängrum för starka regenter till ett karolinskt envælde från 1680-talet som under frihetstiden (1718–1772) övergick till en allt starkare ständermakt för att sluta i en statskupp och återgång till kungligt envælde under Gustav III. Sedan efterträdaren Gustav IV Adolf inte utan dramatik avsatts 1809 fick Sverige, nu utan riksdelen Finland, en ny långlivad konstitution. Ny historisk forskning har kastat nytt ljus över ståndens agerande vid

och undersåtar och närmast snubblar upprepade gånger över belägg för ett reciprocitetstänkande men utan att stanna upp och problematisera ömsesidigheten. Hallenberg & Holm, *Man ur huse*.

26. Villstrand, 'Stormaktstidens politiska kultur', s. 93–94; Hallenberg & Holm, *Man ur huse*, s. 85. Harald Gustafsson har betonat reciprociteten i sin forskning om svensk statsbildning. Se Harald Gustafsson, 'Vad var staten? Den tidigmoderna svenska staten – sex synpunkter och en modell', *Historisk tidskrift* 114 (1994), s. 203–227.

riksdagarna och har såväl breddat som fördjupat förståelsen av tidig-modern politik och politisk kultur, inklusive statsbildningen som en dubbelriktad process – uppifrån och ner samt nedifrån och upp.²⁷ Ett färskt bidrag kommer från Lund i form av Erik Bodenstens avhandling där han studerar frihetstidens två stora partibildningar utgående från den moralpolitiska logik som var bestämmande för vilka som ansågs lämpade att uppträda som politiska subjekt och vilka som inte var det.²⁸

Maktens manifestation och legitimering genom symboler och i ritualer har som ett utslag av den kulturella vändningen inom historie-

-
27. Karin Sennefelt, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur* (Hedemora 2001); Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70* (Lund 2002); Lerbom, *Mellan två rikena*; Peter Lindström, *Prästval och politisk kultur 1650–1800* (Umeå 2003); Antti Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants 1630–1713. Tax, Rent and Relations of Power* (Helsinki 2003); Cecilia Ihse, *Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686* (Stockholm 2005); Bo Lindberg, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm 2006); Patrik Winton, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766* (Uppsala 2006); Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt. Kungamakt, skattebönder och statsbildning 1595–1640* (Stockholm 2007); Petri Karonen, 'De finska borgarna och begreppet "Finland". Om borgarståndet och dess krav på ståndertidens riksdagar', Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket* (Helsingfors & Stockholm 2008); Berglund, *Massans röst*; Jouko Nurmiainen, *Edistys ja yhteinen hyvä vapaudenajan ruotsalaisessa poliittisessä kielessä* (Helsinki 2009); Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm 2012); Joakim Scherp, *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682* (Stockholm 2013); Hallenberg & Holm, *Man ur huse*. Antologin Marie-Christine Skunke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Helsingfors & Stockholm 2003) uppmärksammar de nya betingelserna för politiskt liv i och med tryckfrihetsförordningen 1766 och antologin Börje Harnesk (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå 2003) belyser makt, auktoritet, inflytande och legitimitetsfrågor. I bidragen i antologierna Leif Runefelt & Oscar Sjöström (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund 2014) och Mats Hallenberg & Magnus Linnarsson (red.), *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund 2014) studeras politik ur ett offentlighetsperspektiv respektive rumsligt perspektiv. I Ulla Koskinen (ed.), *Agressive and Violent Peasant Elites in the Nordic Countries c. 1500–1700* (Basingstoke 2016) problematiseras tidigmoderna beslutna bönder i Norden och deras relationer till olika former av våld.
28. Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moral-politiska logiken* (Lund 2016). Jfr Leif Runefelt, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm 2001) och Leif Runefelt, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund 2015).

vetenskapen fått stor uppmärksamhet i det som lämpligen kan kallas politikens kulturhistoria.²⁹ Här har också konstvetenskapen gett viktiga bidrag i form av Mårtens Snickares studie av kungliga fester och ritualer under det karolinska enväldet och Martin Olins av porträttkonsten under samma period.³⁰

Initialt var intresset fokuserat på relationerna mellan bönder och överhet, men numera förfogar vi också över värdefull kunskap om interaktionen mellan städernas borgerskap och centralmakten tack vare insatser av forskare som Lars Ericson Wolke, Robert Sandberg, Anders Olsson, Petri Karonen, Piia Einonen, Karl Bergman, Dag Lindström, Åsa Karlsson Sjögren, Peter Lindström, Mats Berglund och Antti Riihä. Den sistnämnde blottlägger i sin undersökning av två städer i östra Finland från 1720 till och med 1760-talet den mjuka övergången från en överhöghet till en annan med ett hela tiden bevarat handlingsutrymme för borgerskapet.³¹

-
29. Mikael Alm, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm 2002); Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet* (Uppsala 2002); Malin Grundberg, *Ceremoniernas makt. Maktöverföring och genus i Vasatidens kungliga ceremonier* (Stockholm 2005); Anna Maria Forsberg, *Att hålla folket på gott humör. Informationspropaganda, krigspropaganda och mobilisering i Sverige 1655–1680* (Stockholm 2005); Joachim Östlund, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott* (Lund 2007); Henrika Tandefelt, *Konsten att härskas. Gustaf III inför sina undersåtar* (Helsingfors 2008); Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki. Kungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm 2009); Anna-Maria Forsberg, *The Story of War. Church and Propaganda in France and Sweden 1610–1710* (Lund 2016).
30. Mårten Snickare, *Enväldets riter. Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre* (Stockholm 1999); Martin Olin, *Det karolinska porträttet. Ideologi, ikonografi, identitet* (Stockholm 2000).
31. Lars Ericson (Wolke), *Borgare och byråkrater. Omvandlingen av Stockholms stadsförvaltning 1599–1637* (Stockholm 1988); Robert Sandberg, *I slottets skugga. Stockholm och kronan 1599–1620* (Stockholm 1991); Anders Olsson, *Borgmästare, bastioner och tullbommar. Göteborg och Halmstad under statligt inflytande 1630–1660* (Lund 1995); Petri Karonen, 'Borgmästare mellan staten och stadssamhället. Förvaltnings- och rättskulturer i det svenska rikets städer under stormaktstiden', Börje Harnesk & Maria Taussi Sjöberg (red.), *Mellan makten och menigheten. Ämbetsmän i det tidigmoderna Sverige* (Stockholm 2001), s. 119–141; Einonen, *Politiiset areenat ja toimintatavat*; Dag Lindström, 'Förhållandets praktik. En politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige', *Historisk Tidskrift* 125 (2005), s. 5–24; Åsa Karlsson Sjögren & Peter Lindström, 'Rätta borgare? Klass, kön och språk i frihetstidens urbana politiska kultur', Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Dialog och särart. Människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid* (Helsingfors 2005); Berglund, *Massans röst*; Lindström, 'Om konsten att inte säga nej'; Karl Bergman, *Pest, produktion och politisk kultur. Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia* (Göteborg & Stockholm 2012); Antti Riihä, *Jat-*

Många forskare har i likhet med Almbjär tagit fasta på de formella och ur centralmaktens synvinkel sett legitima kanalerna för påverkan nedifrån och upp. Uppror, upplopp och vardagsmotstånd ingick emellertid också som viktiga element i interaktionen mellan undersåtar och överhet. I det svenska riket förekom samhällsoro med inslag av våld endast i en begränsad utsträckning under 1600- och 1700-talet. Påståendet har giltighet i en allmäneuropeisk komparation, men också om jämförelsen inskränks till att gälla det politiska ”lågtrycksområde” som Skandinavien och England bildade.³² Också bland de lugna framstår de svenska och finska bönderna som lugnast. Bönderna övergav på 1600-talet upproret som handling men inte som hot. Våldet marginaliserades i en politisk kultur i långsam men ändå tydlig förändring där memorialet ersatte spikklubban.³³ Johan Holm har analyserat det folkliga missnöje som under 1600-talet manifesterade sig som upplopp och som i sin småskaliga omfattning var tillräckligt för att ge makt-havarna skrämselflicka.³⁴ Han visar att upploppen inte ska ses som en avklingande upprorstradition utan som början på ett nytt fenomen, ”de fattigupplopp som kom att prägla både 1700- och 1800-talet”.³⁵ Hans argumentation är övertygande men bör kompletteras med det som Kimmo Katajala visat, nämligen att politiskt våld på 1700-talet i främsta rummet utövades av frälsebönder i konfrontation med sina husbönder om sina villkor som landbönder och rätten till sin jord.³⁶

kuvuus ja muutosten hallinta. Hamina ja Lappeenranta Ruotsin ja Venäjän alaisuudessa 1720–1760-luvuilla (Jyväskylä 2012); se även Seppo Aaltos insiktsfulla lokalhistoriska arbete, *Kronostaden. Estnässkatans Helsingfors 1640–1721* (Helsingfors 2016).

32. Se dock Börje Harnesk, 'Den svenska modellens tidigmoderna rötter', *Historisk tidskrift* 122 (2002), s. 81–84 som betonar behovet av komparativ forskning.
33. Med dalupproret 1743 som ett viktigt undantag. Se Sennefelt, *Den politiska sjukan*.
34. Om upproret som ett starkt och konstant närvarande hot i den svenska överhetens föreställningsvärld se Miriam Rönnqvist, 'Fighting fires and weathering storms. Fear of peasant revolt and communication of revolts in early modern Sweden', *Revue d'Histoire Nordique/Nordic Historical Review* 18 (2014), s. 125–145; Malte Griesse, som studerar kommunikation inom och kring tidigmoderna revolter i Europa, uppmärksammar Sverige i sin Habilitationsskrift, Malte Griesse, *Frühneuzeitliche Revolten als Kommunikationsereignisse. Die Krise des 17. Jahrhunderts als Produkt der Medienrevolution* (Konstanz 2015).
35. Hallenberg & Holm, *Man ur huse*, s. 255–258.
36. Kimmo Katajala, 'For the king, farms and justice', Kimmo Katajala (ed.), *Northern Revolts. Medieval and Early Modern Peasant Unrest in the Nordic Countries* (Helsinki 2004), s. 206–221. Se även hans magistrala studie *Suomalainen kapina. Talonpoikaislevottomuudet ja poliittisen kulttuurin muutos Ruotsin ajalla (n. 1150–1800)* (Helsinki 2002).

I ett antal undersökningar uppmärksammas den jämfört med upp-
ror eller upplopp mjukare form av protest som brukar sammanföras
under paraplybegreppet vardagsmotstånd, med rymningar, vägran att
utföra förpliktelser, dagsverkstrejker, underprestation i beskattningen
eller förhållning som återkommande uttrycksformer.³⁷ En central fråga
är självfallet vardagsmotståndets politiska tyngd. Var det fråga om ett
missnöje som överheten kom enkelt undan genom att ignorera det,
eller fanns det skäl att ta det på allvar? Martin Linde har gjort bedöm-
ningen att vardagsmotståndet under stora nordiska kriget åstadkom
”en viss begränsning av pålagornas tyngd”.³⁸ En mer generell bedöm-
ning av det vardagliga motståndets roll i tidigmodern svensk politisk
kultur kan inte ges men allt talar för att det inte saknade betydelse för
hur motparten valde att (re)agera. Förutsättningarna varierade från en
region till en annan. Som Kasper Kepsu visat gav det gränsnära läget
bönderna i det svenska Ingermanland goda möjligheter att synliggöra
sitt missnöje också med illegala medel.³⁹

De norska historikernas intresse för utforskandet av de tidigmoderna
ämbetsmännen som en förmedlande länk mellan överhet och under-
såtar⁴⁰ har sin motsvarighet inom svensk och finländsk forskning med

-
37. Linde, *Statsmakt och bondemotstånd*; Katajala, *Suomalainen kapina*; Kujala, *The Crown, the Nobility and the Peasants*; Katajala (ed.), *Northern Revolts* 2004; Linde, *I fädrens spår*; Ulf Nyren, *Rätt till jakt. En studie av den svenska jakträtten ca. 1600–1789* (Göteborg 2012); Kepsu, *Den besvärliga provinsen*, Nils Erik Villstrand, 'Att stå upp för sin världsliga överhet i gudstjänsten', Robert Oldach & Thomas Wegener Friis (Hrsg.), *Staat – Militär – Gesellschaft. Festschrift für Jens E. Olesen zum 65. Geburtstag* (Greifswald 2015), s. 149–162.
38. Linde, *Statsmakt och bondemotstånd*, s. 245.
39. Kepsu, *Den besvärliga provinsen*. Mats Hallenberg betonar hur vardagsmotståndet under 1500-talet bidrog till att ge knektarna politiskt inflytande medan Johan Holm för 1600-talets del uppfattar det som marginaliserade grupper – båtsmän, förrymda knektar, drängar, bondsöner, torpare, svedjebönder, gesäller och bönhasar – lika desperata som betydelselösa protest. För dem var enligt Holm upploppet den enda möjligheten att göra sin röst hörd, och medan överheten valde att förhandla och kompromissa med skattebönderna var svaret på de marginaliserade gruppernas protester våld och repression. Hallenberg & Holm, *Man ur huse*, sammanfattningsvis s. 121, 265. Holm har försummat att notera hur exempelvis knektrymningarna hade en kapacitet att påverka centralmaktens politik. Se Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679* (Åbo 1992).
40. Øystein Rian, *Embetstanden i dansketida* (Oslo 2003); Brynjulv Gjerdåker, *Stats-tenestemann og ”Almuens Formand”. Lensmannsombod og lensmenn i det nodafjelske Noreg ca. 1660–1870* (Trondheim 2011); Atle Døssland, Arnfinn Kjelland, Harald Krøvel & Marte Sinderud (red.), *Frå Volda til verda – fjerne og nære kulturmøte* (Trondheim

viktiga bidrag av Mats Hallenberg om Gustav Vasas fogdar och det tidiga 1600-talets skattearrendatorer, Björn Asker och Alexander Jonsson om 1600- och 1700-talets landshövdingar, Janne Haikari om de lokala ämbetsmännen i ett bortförlänat grevskap under 1600-talets senare hälft, Svante Norrhem om kanslitjänstemännen under stormaktstiden och Maria Cavallin om synen på 1700-talets ämbetsmän.⁴¹ Cristina Prytz studerar i sin avhandling från 2013 donationer och förläningar till kronans militära och civila ämbetsmän på 1600-talet som förhandling mellan kronan och kronans tjänare och betonar att det var kronotjänarens hushåll snarare än den manliga innehavaren av ett ämbete som var förhandlingspart. Reduktionen på 1680-talet framstår som en brytpunkt, utrymmet för förhandling krympte och familjens/hushållets roll tonades ned medan den manliga ämbetsinnehavaren blev den nya fördragsparten med kronan.⁴²

* * *

Historikernas intresse för politisk kultur i allmänhet och umgänget mellan överhet och undersåtar i synnerhet inom den tidigmoderna svenska statsbildningen har varit långlivat och är alltså aktivt. Inget tyder på att vi skulle veta så mycket om relationen mellan överhet och undersåtar i en tid av intensiv statsbildning att det vore dags att dra streck och göra en definitiv uppsummering. Spänningen mellan mer maktstatsorienterade historiker och mer interaktionistiskt tänkande och argumenterande kolleger kommer knappast att försvinna och det skulle i själva verket vara en förlust för forskningen om den gjorde det. Kunskapsstillväxten är bäst tryggad om bägge perspektiven fortsättningsvis bryts mot varandra i en intellektuell osämja som präglas

2012) med bidrag av deltagarna i projektet ”Kulturperspektiv på möte mellom bønder og embetsmenn i perioden ca. 1660–1870”.

41. Mats Hallenberg, *Kungen, fogdarna och riket. Lokalförvaltning och statsbyggande under tidig Vasatid* (Stockholm & Stehag 2001); Mats Hallenberg, *Statsmakt till salu. Arrendesystemet och privatiseringen av skatteuppbörden i det svenska riket 1618–1635* (Lund 2008); Björn Asker, *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735* (Uppsala 2004); Alexander Jonsson, *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769* (Umeå 2005); Haikari, *Isännän, Jumalan ja rehellisten miesten edessä*; Svante Norrhem, *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa* (Stockholm 1993); Maria Cavallin, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenske ämbetsmannen 1750–1780* (Göteborg 2003).
42. Cristina Prytz, *Familjen i kronans tjänst. Donationspraxis, förhandling och statsformering under svenskt 1600-tal*, *Studia Historica Upsaliensia* 248 (Uppsala 2013).

av lyhördhet för motpartens argument. Mer forskning är att vänta, och den långvariga intressefokuseringen är i själva verket någonting som är naturligt inom en vetenskap. I det här fallet har intresset inte ebbat ut efter några år av seminariediskussion och forskning sedan en annan ny, snabbt uppblommande internationell trend med en forskningsfinansierande och konferensgenererande potential vunnit isteg. Tvärtom har studiet av problemkomplexet påtagligt vitaliserats genom att tillföras nya infallsvinklar med inspiration hämtad ur de olika ”vändningarna” inom disciplinen.

Eva Österberg har utgående från sin forskning kring tidigmodern politisk kultur lyft fram dialogen mellan styrande och styrda, kompromissandet och samförståndet som den svenska modellens rötter.⁴³ Som Magnus Olofsson påpekat stämmer detta synsätt överens med en teleologisk historieskrivning med rötter i 1800-talet om Sveriges långa och okomplicerat lugna väg mot demokrati och välfärdsstat. Samförståndssverige som en lång tradition har intresserat också andra vetenskapsidkare än historikerna. Den historiskt orienterade statsvetaren Tommy Möller lyfter i sin syntes av svensk politisk kultur från och med 1809 fram ”den starka betoningen på samförstånd” som ”det kanske mest utmärkande i den svenska politiska traditionen”.⁴⁴ Historikern Carl Göran Andræ har uppmärksammat hur, populärkulturellt formulerat ”storsmockan låg i luften” i alla nordiska länder åren 1917 och 1918. Situationen var revolutionär, men det blev med Andræ's pregnanta formulering en ”revolution genomförd med polismästarens tillstånd”. Förklaringen till den här fredliga demonteringen av en laddad politisk situation söker han dels i det faktum att den som valde att utmana den etablerade ordningen måste räkna med ett välorganiserat motstånd, dels i den samförståndsbejakande politiska kulturen som prioriterade reform och inte revolt.⁴⁵

Magnus Olofsson, som studerat den så kallade Tullbergiska rörelsen på 1860-talet, framhåller att den här synen tenderat att osynliggöra de

43. Se exempelvis Österberg, 'Vardagens sträva samförstånd'. Börje Harnesk har framhållit hur en preliminär syntes från Eva Österbergs sida har blivit allt sannare för varje gång "interaktionsteser" har upprepats i forskningen. Börje Harnesk, 'Den svenska modellens tidigmoderna rötter?', s. 78–90.

44. Möller, *Svensk politisk historia 1809–1975*, s. 13, not 4.

45. Carl Göran Andræ, *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918* (Stockholm 1998).

ingalunda sällsynta sociala konflikter med inslag av våld som förekom före arbetarrörelsens genombrott och som satte sin tydliga prägel på svenskt 1800-tal. Att den svenska fredligheten och samförståndslunken inte var så total som ofta hävdats framgår med stor tydlighet av två antologier om Sveriges ”bråkiga” 1800- och 1900-tal,⁴⁶ men det betyder å andra sidan inte att den långa linje som Eva Österberg pekat på inte skulle vara ett centralt inslag i svensk politisk kultur från Gustav Vasa till nutid. Mats Hallenberg och Johan Holm ansluter sig ”i stort” till hennes uppfattning men betonar att den tidigmoderna förhandlingskulturen hade sitt pris i form av de obesuttna gruppernas exkludering, och att det var deras ättlingar och ingalunda besuttna bönder som kom att bära upp den moderna demokratirörelsen.⁴⁷ Summa summarum har såväl samförståndet som konflikten i en historievetenskapligt intressant sammanflätning byggt Sverige.

Forskningen har inte synliggjort några särdrag i den östra riksdelen vad gäller tidigmodern svensk politisk kultur. Betyder det här att den tidigmoderna förhandlingsstaten lika starkt som i Sverige kommit att forma den politiska kulturen i Finland, det ”andra” Sverige, efter riksdeleningen 1809? Efter lantdagen i Borgå 1809 gick det nya ryska storfurstendömet in i den långa så kallade statsnatten under vilken den officiellt sanktionerade politiska sfären krymptes ned till ett minimum och definierades som ett privilegium för upplyst lojala ämbetsmän. Ändå finns det, intressant nog, tecken som tyder på att den svenska participations- och förhandlingsbejakande politiska kulturen levde vidare. Beslut som inte kunde lämnas utan folklig förankring fördes bland annat till häradsrätterna, vilket efter 1809 tycks ha återgett dem den funktion som politisk arena de en gång hade haft men förlorat.⁴⁸ Den imperiella omfamningen med olika grader av finländskt handlingsutrymme angav andra ramvillkor för den politiska kulturen jämfört med Sverige. Hur arvet från den tidigmoderna förhandlingsstaten förvaltades och omformades i Finland hör till den problematik som

46. Andrés Brink Pinto & Magnus Olofsson (red.), *Det stora elefantupproret och andra berättelser från Sveriges bråkiga 1800-tal* (Lund 2011); Andrés Brink Pinto & Martin Ericsson (red.), *Politik underifrån. Kollektiva konfrontationer under Sveriges 1900-tal* (Lund 2016).

47. Hallenberg & Holm, *Man ur huse*, s. 267–269.

48. L. G. von Bonsdorff, *Den ryska militären i Åbo och Björneborgs län med Ålands hövdingedöme under L. G. von Haartmans vicelandshövdingetid* (Åbo 1936), särsk. s. 75.

det pågående forskningsprojektet ”Demokratins drivkrafter”, som verkar under professor Henrik Meinanders ledning, torde kasta nytt ljus över. Finlands moderna historia bjuder på mer dramatik än Sveriges. Den som fördjupar sig i det dramatiska händelseförloppet åren 1917 och 1918 i Finland har svårt att se inslag av samförstånd eller kompromissvilja men däremot i översvallande rikt mått politisk inkompetens och en oförmåga att se ett problem också ur den andra partens synvinkel. För att anknyta till Andræ fanns det, till skillnad från de stabila staterna i resten av Norden, ingen i tjänst varande polismästare i Finland, med andra ord ingen statsmakt som kunde upprätthålla ett oomtvistat våldsmonopol vilket ledde till att såväl borgerliga som socialister organiserade sig militärt. Med förebild i den politiska kulturen i Ryssland fick det politiska våldet också ett utrymme i Finland i den kamp som fördes mot den ryska likriktningspolitiken.⁴⁹ Att just konflikten kring denna betydde att nödvändiga reformer i ett samhälle i förvandling inte kunde genomföras skapade också ett starkt tryck på ett snabbt genomförande av allt på en gång när möjligheten plötsligt öppnade sig.

Finländarna var inte situationen vuxna när revolutionerna i Ryssland möjliggjorde ett lösgörande från imperiet, men som Marjaana Niemi nyligen framhållit var den politiska härdsmltan 1917–1918 en nyttig läxa för finländarna som betydde – föreställer jag mig – att det tidigmoderna arvet i fortsättningen kunde göra sig gällande med större kraft. Finland delar erfarenheten att inleda sin existens som en självständig nation i ett inbördeskrig med Irland, men de här två staterna är också de enda av de många nya europeiska staterna i kölvattnet av det första världskriget som aldrig varit annat än demokratier.⁵⁰

49. Nils Erik Villstrand, 'Vägen från Tammerfors 1918–1998', Marianne Koskimies-Envall (red.), *Blod på drivan. Händelserna 1917–1918 ur ett österbottniskt perspektiv* (Vasa 1999), s. 18–19.

50. Marjaana Niemi, '1917: en reseguide till ett sargat men okuvat Finland', Nils Erik Villstrand & Petri Karonen (red.), *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017* (Helsingfors 2017), s. 235.